

ВЕЛИКИЙ РОМАН

Улас

Самчук

НА БІЛОМУ КОНІ НА КОНІ ВОРОНОМУ

Харків
«ФОЛІО»
2023

І я поглянув: і ось кінь білий,
а що сидів на нім, — мав лука.

Апокаліпсис

І в'їде князь лицар яскравий,
У Київ на білім коні.

Зореслав

Це рядки з модного вірша молоді мого покоління тридцятих років, який передруковували в календарях і деклямували на патріотичних імпрезах.

Здебільша це втікачі або вигнанці, які перебували в Празі чеській, вчилися по високих школах і належали до організацій, засадничо контрольованих Організацією українських націоналістів. Організацією студентів була Студентська академічна громада, до якої також належав і я.

Нас було кілька сотень з загальної кількатисячної української колонії, ми були поколінням Крут, Базару, Листопада, Четвертого Універсалу, України Мілітанс.

Ми готувалися до «великого зриву», жили «духом героїчного минулого» — історичного козацтва, античної Греції, класичного Риму, Європи Окциденту. Зудар двох гострих, фанатичних протилежностей комунізм — націоналізм визначав наш світогляд.

«Четверта граната для ката,

А п'ята собі!»

«В шинелі сірій вмерти від гранати»...

«Щоб Бог післав мені найбільший дар:

Гарячу смерть — не зимне умирання»...

— ідеали не лишень поетів Стефановича, Ольжича чи Олени Теліги, а мотто нас усіх.

І жили ми винятково насторожено... Засадничо у нас не було приватних інтересів, нейтральних розваг, побутових проблем, навіть справжніх мешкань, ми перебували мов би на дворці і чекали, «коли виб'є наша година і заграє сурма», щоб рушити в похід і перемогти.

Тим часом ми йшли від поразки до поразки. «Пацифікація і ревіндикація» у Польщі, ліквідація України Хвильового, розгром за Карпатами, нарешті, «протягнута рука старшого брата» і «возз'єднання». Удар за ударом!

Виховані на ударах, ми були на них загартовані... Це було в програмі наших операцій, ми їх чекали. Але ось несподівано, на початку сорокових років, ще один удар: сливе за одну ніч не стало нашої ОУН, а на її місці постали «мельниківці — бандерівці».

Заносилося на трагедію. Гамлетівське «бути чи не бути» зависло в повітрі. Особливо так здавалося мені. Для більшості моїх компатріотів це виглядало майже нормально — видовище, перегони, екзальтація. Ще вчора «друзі» — сьогодні «становище», «засадничість», «глибокі поміж нами межі». Сортувалися чисті і менш чисті, стягалися фронти, у Академічній громаді, у студентському домі на Альбертові, по каварнях, по приватних мешканнях — завзятуші суперечки.

Мені в цій атмосфері було тісно, душно, соромно. Відчуття нової поразки, головне моральної, було гостре. Так. «Бували війни й військові свари: Галагани, і Киселі, і Кочубеї — Нагаї — було добра того чимало»... Але це ж історія. Або минула революція, юність, романтика, отаманщина, «безхребетні соціялісти», «м'якотілі опортуністи»... Ми ж «горді лицарі непереможного духа», гартовані досвідом, випалені огнем ідеалізму, злиті тілом і духом в «непереможні когорти»... Стільки фраз, стільки фраз!..

І враз отаке!

Емісари цього двоподілу, цих «глибоких між нами меж» ходили від хати до хати, від душі до душі, «виясняли положення», намовляли приєднатися. Приходили й до мене. Двоє дуже молодих студентів... Вказували на приклади інших — «більшо-

вики — меншовики», «сталіністи — троцькісти», «вибір сильніших», нездалість старого проводу. У відповідь я, звичайно, твердив, що ми ніякі більшовики-меншовики, а щось зовсім інше, маємо інші завдання, що нас дуже не багато, проти нас дуже багато і дробитися на фрагменти...

Я прекрасно розумів, що мої аргументи, у таких випадках, ніякі аргументи, що тут не логіка, а психологія, але я не мав сили повторювати знані трафарети про «вибраних» і «сильних», знаючи прекрасно, що це лишень порожні фрази.

Що ж залишалось? На думку мого компадра Олега Ольжича, залишалось одне: боротьба. Таки підбір кращих! Джунглі, ніцшеанство, сталінізм, нацизм, донцівство. Цього, мовляв, вимагає життя.

Можливо, що й так, можливо, справді природа не терпить глуду, але чому тоді ми «гомо сапієнс», чому держави, імперії, закони, порядок, уряди, парламенти? Ні і ні! Тут щось не те.

Тут щось далеко не те. Це ніяке ніцшеанство, а це скорше кочубеївство, махнівство, і хто зна які ще прикмети нашої гордої козацької раси, але про це годі тепер говорити. І чи варто говорити про це взагалі, чи є це тема? Не можна переставити засадничі побудники думання людини, не можна замінити основні клітини системи біології. Це теза, антитеза без синтези.

У кожному разі, для мене це удар, трагедія, безнадія, але я почуваю себе в повній ізоляції. Я безнадійна, зникаюча меншість. Ніхто не захоче слухати мої «дефетистичні» мудрощі, я свідомий свого приречення. Тут стільки героїзму, боротьби, тріумфів, а мої ради «зійтися, говорити, домоворитися, вирішити». Що за міщанські чесноти.

Всі мої товариші швидко «визначалися» і «вибирали фронти». Для мене це невиразна ділема. Дякуючи Ольжичеві, більшість нашої молоді залишається на старих позиціях, тобто при мельниківцях. Повний скепсису, протесту, невдоволення, я вибрав таки Ольжича. Не з переконання, що ці ліпші, а з нехоті до подібних бунтів засадничо. На мою думку, це брак політичного принципу.

Живемо насторожено і в русі. Передчуваються великі події. У червні 1938 року, на запрошення Євгена Онацького, їду до Риму. По дорозі затримуюсь у Відні. Місяць пізніше вертаюся до Праги, щоб одразу вирушити на Закарпаття, де я гостив у о. Юрія Станинця в селі Онігово. Місяць пізніше уже в Празі, але в жовтні знову вирушаю на Закарпаття, до Хусту, об'їжджаю цілу країну з промовами від Січі, переживаю цілу карпатську епопею, потрапляю до угорського ув'язнення в Хусті, 20 березня 1939 року, сливе чудом, вириваюся з в'язниці, через Будапешт, виїжджаю до Відня. Жінка моя Маруся залишилася в Хусті, де чекала на евакуацію. У в'язниці дістав хворобу шлунка; на запрошення мого приятеля Гюнтера Герофке, їду до Бойтена на німецькому Горішньому Шлезьку. Звідти їду до Пряшева, з наміром допомогти щось Марусі. З Пряшева знов до Відня, щоб у червні опинитися в Празі. За цей час вернулася з Хусту також Маруся, ми не маємо ні мешкання, ні роботи, живемо у Марусиного брата Юрія Зоця. Маруся дістає тимчасову роботу в аптеці на Мораві, їдемо на Мораву. Місяць пізніше телеграма від Ольжича — їхати до Берліну. У Берліні, у пансіоні «Барбаросса» на вулиці Кляйста, зустрічаю початок війни.

Війна. Що далі? Їду ще раз до Відня з наміром, по слідах війни, дістатися до Галичини. Це мені не пощастило, і я вертаюся до Праги. Воєнні будні — осінь, зима, весна. Безробіття. У липні 1940 року, дякуючи одному приятелю, інженерові мірництва, дістаю роботу при триангуляційному відділі, що належав до міністерства фінансів. Виїжджаємо в терен. Приємна робота — у природі, у лісах, у горах, на триангуляційних вежах. Спочатку як звичайний світлометчик, згодом як рахівник, пізніше як оператор теодолітом — міряльник. Заступаю інженера, живу у вежі, на сто двадцятьметровій висоті, у лісі. Вечорами читаю Клемансо, Бісмарка, Бюлова. Час спогадів і політики. При кінці грудня знов у Празі, деякий час працюю в міністерстві, викінчуючи привезений з поля матеріал. Ми вже маємо своє мешкання — Прага-Жіжков, Люцембурська вул. 15, кімната з кухнею на третьому поверсі. Маруся знову працює

в аптеці, починаються будні, але вже воєнного часу, зі слуханням військових звідомлень, пропаганди з Лондону, настороженого вичікування, безконечних розмов на тему подій. У січні кінчається моя робота в міністерстві, а в лютому починається затяжна і гостра хвороба мого шлунку. Ходжу до докторів, по клініках, дістаю дієти, ліки... Наближається повільна, пізня, холодна весна 1941 року.

Дні минають дуже швидко і тривожно. Перші летунські нічні алярми, фантастичні успіхи німецьких фронтів. Першого березня окупуєть Софію, 19 атакують Лондон, 24 займають Лібію, 6 квітня удар на Югославію і Грецію, 18 Югославія капітулює, 27 зайнято Атени, пару днів пізніше взято Тобрук під самою брамою Єгипту.

На тлі цих головокружних подій настирливо почали ширитися чутки про ще один фронт на сході Європи. Фронт союзників Гітлер — Сталін. Логіка історії, політична атмосфера, земля і небо виразно цього вимагали, і що тут можуть допомогти пакти Ріббентроп — Молотов.

Українська еміграція у всьому світі екзальтовано насторожена. Нічого дивного. Чверть століття напруженого, ностальгійного чекання, здається, дає наслідки, надходить щось нове, щось невідоме, але велике й інтригуюче. Гостре відчуття непевності, всуміш з надіями творить загальний клімат настрою, тратиться почуття реального, переважають ілюзії, хочеться бачити світ у крізь рожеві окуляри.

У мене зокрема, з кожною весною, прокидався інстинкт птаха, якому все хотілося кудись летіти, а цієї весни це набрало виразу хворобливої гарячки, непосидющости, метушні. Все хотілося кудись бігти, кудись їхати, щось робити. Не зважаючи на хворобу, яка дуже ослабила мене фізично, я весь час у русі і діяльності. Багато думаю, багато пишу, багато хвилююся, відвідую різні ті каварні — «Метро», «Фенікс», «Амбасадор», де бувають наші політики, а в тому числі наш гросмайстер цієї штуки Олег Ольжич з своїм портфелем в оточенні діячів, генералів, професорів: Микола Галаган, генерали Петрів, Капустян-

ський, Ісаак Мазепа, Леонид Білецький і багато інших з їх «обговоренням ситуації»...

З того, що я чую, мені не все імпонує. Я непоправний скептик, що в цей час рішуче не в стилі доби. 15 березня, під фірмою УНО, читаю доповідь з виразно критичною настановою — забагато фраз, ілюзій, патосу, замало знання, фаховости, конкретного діла. А до того розбиття, яке весь час поглиблюється. Любимо повторювати фразу Яновського — «стоїмо плечима до плечей, а перед нами шаблі», але в дійсності стоїмо один проти одного з безсилою в очах ненавистю.

Ольжич картає мене за таку одвертість, це, мовляв, використають наші противники, не сміємо творити наперед дефетистичних настроїв, але, не дивлячись на мій скептицизм, він наполегливо радить мені чимскорше збиратися і їхати до Кракова, де концентруються передові фаланги емігрантської України. Краків і так манив мене. Поперше, це був би перший мій виїзд «на схід», куди всі дороги для мене закриті; подруге, там зосереджено чи не весь актив найновішої еміграції з «визволених» західніх земель, видавалися книги, газети, творились організації на чолі з найвищою владою — Українським Центральним Комітетом. Там також утвердились обидві центральні воюючих «Бе» і «Ме».

Для мене це хліб насущний — їхати, та ще на схід, «вертатися» в напрямку... Одним словом, я їду. І так не відомо, чому я так довго «тут» забарився, в той час, коли «там», можливо, діються великі діла. Їхати, їхати, їхати!

Їхати, але як? На які документи? Я ж бездержавний. До війни це не було аж такою проблемою, я жив на тимчасовий дозвіл перебування в Чехо-Словаччині, коли хотів їхати за кордон, діставав тимчасовий паспорт бездержавних, тепер же ця справа значно погіршилася. Ще минулого року мене несподівано викликали до гестапо, і з того докладного протоколу, що там з мене списали, виходило ясно, що я належу до тих емігрантів, яких ця влада хоче мати на обліку. Згодом це підтвердилось і моїм дозволом перебування в Протектораті, який часово об-

межено одним роком, а просторово самим містом Прагою. Звичайно, я мав дозвіл на три роки і на цілу республіку.

Це мене бентежило, але дуже скоро я зрозумів, у чому справа. Хоча про ці виклики до гестапо було заборонено говорити, однак скоро стало відомо, що цього удостоївся не лише я, а майже всі видатніші діячі націоналістичного середовища, які пізніше були виарештувані і розсажені по різних концентраційних таборах.

Я уникнув цієї радості тільки тому, що заздалегідь залишив цей терен, а головне, при допиті в гестапо, я цілковито заперечив якубудь приналежність до політичних організацій, подавши себе виключно за непартійного, аполітичного письменника. Це не було легко мені довести, бо мої політичні переконання того часу були загальновідомі, і ті, що включили мене до своїх списків, напевно зробили це не випадково; але зорієнтувавшись у політиці націонал-соціалізму у відношенні до нас, я рішуче настоював вважати мене непартійним. У цьому я різнився від моїх колег по нещастю, які гадали, що нацисти-німці переслідують лишень комуністів і соціалістів, а тому охоче подавали себе за націоналістів, навіть такі, які націоналістами ніколи не були. Вони ще не читали «Майн Кампф» Гітлера, «Міту двадцятого століття» Розенберга і взагалі не дуже орієнтувалися у певних засадах імперіялістичної політики. Це те саме, що робили совети, «визволивши» Західню Україну, виарештовуючи, побіч націоналістів, також українців-комуністів, і що вони робили свого часу, зліквідувавши боротьбістів. Тут бралися на увагу вимоги завойовництва і поневолення, а не ідеології, совети користувалися списками польської поліції, а німці і польської і советської разом.

Мені ця філософія була давно зрозуміла, а тому треба було відповідно діяти. Перш за все щезнути з цього терену, поки ще не пізно. Я почав старання про перепустку до Генерального губернаторства, це довго тривало, я мусів ще і ще твердити про свою аполітичність, німецькі установи тих часів не були аж так надто підозрілі, а тому, з початком травня, таку перепустку,

з дійсністю до 30 червня і правом переїзду через Райх, мені пощастило дістати.

Починається збирання в дорогу... І досить цікаво, це був місяць травень, буде війна чи не буде, а як буде, як буде розвиватися, — ніщо ще не було відоме, але, збираючись у цю дорогу, я свідомо збирався, як тоді казали, «до Києва»... Брав відповідні речі, робив прощальні візити знайомим, відвідав, у товаристві доктора Євгена Омельчука, мого чудового друга Миколу Чирського, який догоряв свої дні у шпиталі для туберкульозних на Дейвицях — при цьому завжди повторювалося — «побачимось у Києві». З Чирським, якого я застав у відділі безнадійних, у товаристві людських кістяків, на які тяжко було дивитися, відігралася ціла мелодрама:

— Що? То ви вже їдете? На Україну? А мене лишаєте тут? Ніколи! Я їду також!

Було не легко дивитися на цього полум'яного патріота і жадучого оптиміста в його трагічному безсиллі. Ані я, ані доктор Омельчук не брали його вибуху поважно. Його дні виразно були пораховані. Прощалися з виразом надії, але без віри ще раз побачитися взагалі.

ЩАСЛИВА ПУТЬ!

І вороги й не вороги,
Прощайте! В гості не приїду!

Т. Шевченко

Отже, нарешті, і день від'їзду. Гарний, погожий ранок, шоста година. Прощання з Марусею... За ці останні роки ми так часто прощалися, що кожне нове прощання вважалося звичайною рутинною. Ніяких особливих зворушень. Ніхто не проводив мене на двірець. Мій потяг відходив о шостій годині і десять хвилин з колишнього Масарикового, а тепер Гибернського двірця. Мав лише невелику, чорного кольору валізу і легкий дощовий плащ. Вниз їхав трамваєм колишньою Фошовою, тепер Німецькою вулицею, місто було ще порожнє, легкий, ранній туман висів у повітрі. Все довкруги виглядало буденно, невесело, навіть похмуро. Отже, прощай, Праго! Дякую за всі твої роки!

На двірці також мало руху, мляво і сонно. У потязі мало пасажирів, у моєму переділі другої кляси я був сам — прекрасна нагода віддатися мріям і спогадам.

А було що згадати. Сьомого березня 1927 року я залишив дім моїх батьків. Отже з того часу минуло чотирнадцять років і шістдесят три дні, з чого дванадцять років було прожито на цьому просторі. У житті кожної людини є час і місце, що творять вісь її буття. У моєму житті таким місцем була Прага і час, у ній прожитий. Не можу сказати, що це був мій щасливий час. Найгірше, що це був час моєї молодости, якої я фактично не помітив. Жив, здавалося, у порожньому, глухому просторі, у глибокій тузі за страченою батьківщиною і в перманентній боротьбі з матеріальною нуждою. Але все таки тут я визрів як письменник, тут появились основні мої писання, тут формувалися мої ілюзії, мої фата-моргани, мої суперечності. Тут пізнав певне число людей моєї мови, з якими судилося ділити долю і недолу мого життя. Бачу виразно їх у тому застиглому, давно-минулому, паноптикальному просторі, взаємно зненавиджених,

ЗМІСТ

НА БІЛОМУ КОНІ	3
Щаслива путь	13
Краків	36
Третя границя	97
Четверта границя	142
Волинська тиха сторона	160
Нарешті Дермань	195
Наші будні	220
Німці	237
Щось як дома	282
Понад шляхами	295
НА КОНІ ВОРОНОМУ	313
Київ	315
Назад до точки	392
Між молотом і ковадлом	430
Ідилія Дамоклова меча	475
На тихому острові серед не тихого океану	529
Остання границя	566
В дорозі назад	630